

Таким чином, адміністрування партії більшовиків в царині вищої освіти зробили тисячі студентів заручниками непродуманої до кінця політики, спрямованої, перш за все, на формування нової радянської людини. Виховні процеси несли в собі заряд політичного впливу на свідомість і поведінку студентів, розраховані були на включення студентства в політичну боротьбу і модернізаційні процеси. В свою чергу, студентство було загипнотизоване старими партійними ідеалами, свято вірило в світле майбутнє і готове було невтомно працювати для його наближення. Пропонована перспектива змальовувалася надзвичайно привабливою, про це дуже турбувалися засоби масової інформації, які стали «організатором соціалістичного змагання», «трибуною передового досвіду» і «трудової слави», рупором сталінської тоталітарної політики, засобом морально-психологічного тиску і маніпулювання свідомістю людей.

Саме через героїку повсякденності йшов процес формування нового радянського студента, який мав бути не просто спостерігачем, а палким учасником тих процесів, ні на хвилину не сумніватися у вірності генеральної лінії партії. У вищій школі було досить студентів-фанатиків, які організовували колгоспи і ліквідовували численні «прориви» на фронтах соціалістичного будівництва. Можливо, вони бачили контрасти життя, та не хотіли поглянути ширше на те, що діялося, не передбачали трагедії майбутнього. Ті ж, що майже провидницьки прогнозували загрозу, що приховував у собі режим, або вкорочували собі життя від безвиході і розпачі, або були виключені із вишів чи позбавлені волі. Конформістом жити було безпечніше, звідси — позиція невтручання більшості в перебіг подій, спроби не привертати до себе зайвої уваги, голосування виключно «за» на численних зборах. Влада ж, використовуючи методи партійного пресингу, повсякденно використовувала енергію і безкоштовну студентську працю в нелюдських умовах існування, натомість обіцяючи їм щасливе життя у «світлому майбутньому».

3. Академічна повсякденність

Різке збільшення з кінця 1920-х рр. «пролетарського ядра» серед студентства України надзвичайно загостило академічні проблеми у ВНЗ. Разом із спецнаборами перед ними постало вирішення серйозного завдання — подолання надзвичайно низького рівня загальної освітньої підготовки молоді. У звітах постійно вказувалося на те, що робітники та бідняки села не підготовлені до вступу, що не використовувалися навіть наявні можливості — вечірні курси на підприємствах, школи та гуртки з підвищення кваліфікації, програми яких не були пристосовані до підготовки до ВНЗ. Цілковито відсутньою була така мережа в селі. Тож другорічництво і особливо «хвости» стали масовим явищем, а комуністи і комсомольці посідали у цьому «невідповідно високе місце»¹⁰³. Загрозливих масштабів набували відсів і «дезертирство» студентів. За словами заступника голови комітету по ВТШ І.Ходоровського, особливо велика кількість молоді покидала такі ВНЗ, як Харківський інститут механізації сільського господарства, де із 331 студента I курсу вибуло 145, Харківський інститут зернових культур, у якому із 1 січня по 1 липня 1933 р. вибуло 17% загального складу. Причому лише третя частина вибула внаслідок мобілізації на постійну роботу в

село, решта або були виключені за прогули чи неуспішність, або самі залишили інститут через тяжке матеріальне становище. У Харківському ветеринарному інституті із 170 студентів, прийнятих восени 1932 р. залишилось всього 49. В Одеський зерновий інститут восени 1932 р. було прийнято 140 студентів, а до січня 1933 р. залишилося 72, решта поїхала на канікули і більше в інститут не повернулася¹⁰⁴.

У вишах Києва картина була не кращою. В машинобудівному інституті, наприклад, за перше півріччя 1933 р. вибуло 22% всього складу, у транспортному — 15%. Головними причинами називались порушення трудової дисципліни і академічна неуспішність 40% складу¹⁰⁵. Відсів студентів більшою чи меншою мірою спостерігався у всіх ВНЗ. У наказах дирекцій десятками зустрічались такі формулювання причин виключень як: «За небажанням вчитися», «за систематичне невідвідування», «з власного бажання»¹⁰⁶. Багато молоді покидали навчання через те, що не були задоволені перспективами майбутньої професії, не мали до неї схильності. А до навчального закладу вступали тому, що випала така можливість: система вербування до ВНЗ в ті роки часто зводилася до механічного набору людей.

Серед тих, хто покидав навчання, значною була частина партійців і комсомольців, тобто тих, хто потрапляв до інститутів саме завдяки спецнаборам. Наприклад, в Сталінському гірничому інституті з 1 січня по 23 квітня 1933 р. із 118 виключених студентів було 18 комуністів і 25 комсомольців, причому вісім партійців і п'ятнадцять комсомольців відсіялися через академічну неуспішність. Великий відсів комуністів спостерігався також у Київському енергетичному інституті. У Харківському автодорожньому інституті із 400 студентів, що становило 30% всього складу (мобілізовані сюди не входять, вони відсіялись зверх цього), вибуло 225 робітників, 44 селян, 131 службовець¹⁰⁷.

У наступні роки, як свідчить статистика, відсів продовжував бути значним. По одній лише педагогічній вертикалі у 1933/34 н.р. він склав 1178 осіб, 9% до загального складу студентства¹⁰⁸. У першому півріччі 1936/37 н.р. із 31 ВНЗ Харкова відсіялось 1295 студентів, в тому числі 691 студент першого курсу: із інституту інженерів транспорту — 115 студентів, з сільськогосподарського — 109, Лубенського учительського — 56. У деяких ВНЗ великий відсоток студентів вибував з першого курсу. У сільськогосподарському інституті таких було 66 з 210 набраних, в Інституті радянської торгівлі — 36 зі 131, в інженерно-економічному — 37 зі 153¹⁰⁹.

Поряд з низькою успішністю значною проблемою в цей час було тривале перебування студентів у навчальних закладах. Наприклад, з Київського медичного інституту у 1929/30 н. р. за неуспішність було виключено 126 осіб, а на другий рік залишено 15¹¹⁰. У багатьох випадках виключені за неуспішність неодноразово поновлювалися у складі студентів. Ректор Дніпропетровського медичного інституту О. Лаврецький з приводу рішення правління від 30 січня 1929 р. щодо поновлення академічно невстигаючих студентів, прохав Упрпрофосвіти підтвердити виключення: «Не можу погодитися з рішенням правління інституту про поновлення в правах студентів Ельштейн З.Г., вступу 1920 р. (п'ятий рік на V курсі), Богоявленського М.П., вступу 1921 р., четвертий рік на III курсі, Гохштейн Р.О., 1922 р. вступу, третій рік на III курсі, які відновлені в

правах після апеляції. За останні три роки їх щорічно виключали з інституту за академнеуспішність. Але щорічно під впливом Укрпрофосвіти, Окрстудкомісії і т.д. їх поновлювали. Кожного року, коли Правління їх поновлювало, ставилися обов'язкові умови щодо успішності, які ніколи не виконувалися. Ці студенти — академічний баласт. Інтереси окремих осіб взяті до уваги, але не загально-інститутські. Це негативно відіб'ється на академічній роботі студентства»¹¹¹.

Кількість студентів, які «засиджувалися» в інститутах, була надзвичайно високою. Це знайшло відображення навіть на сторінках гумористичного часопису «Червоний перець», де висміювався студент, який відмічав свій 14-річний ювілей перебування у ВНЗ¹¹². «Студент революції» наводив дані про роки вступу до Харківського технологічного інституту 396 студентів, що давно вже мали закінчити інститут, але натомість ще і у 1930 р. навчалися в ньому¹¹³.

Рік вступу	Кількість	Рік вступу	Кількість
1908	1	1917	17
1910	3	1918	4
1911	1	1919	8
1914	1	1920	36
1915	10	1921	118
1916	8	1922	169

У Харківському медінституті нараховувалося 104 «перелітки» (вступу до 1922 року). З них сім — дореволюційного прийому. У Київському політехнічному інституті з 3.351 студентів тривалий час навчалися 614, причому 100 із них вступали до інституту в період з 1913 до 1920 р.¹¹⁴. У Київському сільськогосподарському інституті таких студентів виявилось 37.

Кількість випускників була занадто низькою у порівнянні з набором. В офіційних документах Наркомосу України відзначалося, що інститути не більше 60% прийнятих, решта ж відсіювалася в процесі навчання¹¹⁵. «Замість нормальних 20% випускників, ми випускаємо щороку 6–8, мало коли 10 відсотків»¹¹⁶. Проте самою вагомою проблемою вважалося те, що лівова доля випускників належала до категорій «службовців» та «інших», оскільки «сприятливе порівняння соціального розподілу студентства на перших курсах на останніх первертається в інших бік»¹¹⁷.

Завдання зупинити відсів пролетарської молоді з інститутів було надзвичайно складним, оскільки основними причинами «дезертирства» були не лише матеріальні труднощі, але й низький загальноосвітній рівень студентів. Самостійно підтягтися в навчанні було досить важко. У П. Григоренка, який вступив за спецнабором до Харківського технологічного інституту, перша лекція з вищої алгебри викликала «таке саме почуття, як у того бика, що потрапляє під молот забійника. Я був приголомшений і, нічого не розуміючи, автоматично списував усе з дошки. Мені, як і кожному, хто від обмежених величин середньої школи раптом переходить у світ безконечностей, все здавалося нереальним»¹¹⁸. При бажанні і наполегливості, допомагаючи один одному, можна було навіть стати

одними з кращих студентів, чого, наприклад, домігся згаданий автор спогадів. Основна ж маса прибулих за спецнабором, що становив більшість першого курсу, самостійно не вчилися і на лекції майже не ходили, мотивуючи це тим, що нічого там не розуміють. Спогади інших студентів змальовують аналогічну картину: «З двадцятьох студентів у нашій групі геологів четверо цікавилися геологією, вчилися за підручниками, читали фахову літературу, ходили на семінари. Ще четверо так-сяк училися, а решта до підручників не заглядала, лекції розуміла мало, ходили складати іспити по кілька разів, готуючися до них по своїх і чужих записах»¹¹⁹.

Ліквідація цієї проблеми покладалася на колективи ВНЗ — пропонувалося, наприклад, взяти культшефство над підприємствами, відкривати гуртки для відстаючих в навчанні, організовувати додаткові заняття, щоб уникати відсіву та залишення на другий рік. В інститутах запроваджувалися консультації і репетиторські та ударні групи для здачі «хвостів». У ХТІ, наприклад, «усіх студентів спецнабору, які майже півроку байдикували, сумлінні викладачі ґрунтовно перевірили, розбили на групи, за рівнем знань, і почали диференційоване навчання. Програма була складена так, щоб до середини другого курсу всі групи спецнабору наздогнали основний курс і могли вчитися далі за єдиною програмою»¹²⁰. Такі заходи дещо сприяли налагодженню навчального процесу, з часом ці студенти змогли догнати основний курс і навчатися за єдиною програмою.

Про тисячників взагалі гуляли по інститутських аудиторіях анекдоти. Рівень їхніх знань оцінювався на «мідяний грош», «про це говорили по кутках та закутках, у коритарах і приміщеннях, означених невідомо чому двома нулями»¹²¹. Знаходилися навіть «мерзотні сміливці», які наважувалися порушувати питання успішності парттисячників на партійних зборах. Б. Красовицький згадував, що коли його однокурсник, маючи на увазі різну підготовку студентів, сказав, що «масло з водою не змішаєш», то це було сприйнято робітфаківцями і деякими іншими вихідцями із робітничого середовища як образа і репліці придали політичне забарвлення. Відразу ж було зібрано комсомольські збори, виступаючи різко розкритикували говірливого студента і в результаті його виключили з університету¹²². Для невстигаючих партисячників також організовували спеціальні групи для додаткового вивчення дисциплін, вони навчалися під час канікул і на початок семестру зуміли поставити «досить міцні заплати» на прогалини в своїх знаннях¹²³.

Багато студентів скаржилися на упереджене ставлення до них з боку викладачів. У листі студентів Харківського зернового інституту повідомлялося, що «з боку дирекції інституту ... є бюрократичне ставлення до колгоспників, докоряють різними словами. Викладачі грубо ставляться до студентів, матеріалу не роз'яснюють, говорять, що це потрібно знать давно, коли вони вперше його бачать (це так як викладач математики Струмінський і 4 група майже нічого не знає). Струмінський нібито був попом...»¹²⁴. Як бачимо, студенти намагалися пояснити негативне ставлення до них з боку викладача саме його «ворожим» соціальним походженням. Це є свідченням того, що значна частина студентів позитивно сприймала постанови влади і сумлінно намагалася їх виконувати, списуючи труднощі на діяльність всіляких «ворогів» і вірили, що в результаті це все «підє на користь країні»¹²⁵.

Для підвищення успішності та боротьби з прогулами широко використовувалися як методи адміністративного впливу, так і громадського. Досить популярними були «чорні дошки», на яких вивішувалися прізвища студентів і кількість прогуляних годин занять. На «червоних дошках» записувалися передовики навчання. У Київському енергетичному інституті виводилися щоденні графіки з відмітками про кількість хвостів, прогулів, запізньєнь, гарної успішності, які потім розглядалися і критикувалися в групах на конкретних прикладах¹²⁶. Аналогічні діаграми робились у багатьох ВНЗ, наприклад, діаграма Харківського будівельного інституту свідчила про те, що студенти за рік без поважних причин прогуляли 13 000 годин¹²⁷. А у Муздрамінституті, як видно із постанови секретаріату ХК КП(б)У від 14 січня 1932 р., за останні 2,5 місяці на 28 комуністів припало 338 академгодин прогулів, а на 136 комсомольців — 756 годин¹²⁸. Щоб запобігти таким явищам, вищі Дніпропетровська запровадили так звані «п'ятихвилинки» — щоденні виробничі наради групи чи бригади, на яких підсумовувалася робота за день. За зразком Білоцерківського педагогічного технікуму надсилалися навіть прізвища студентів, які прогулювали заняття, «арапів» і невстигаючих з характеристиками до тих організацій, які направляли молодь на навчання¹²⁹. У деяких інститутах для боротьби з недоліками в організації навчального процесу випускалися гумористичні газети (в Дніпропетровському металургійному інституті — «Студентський крокодил» під гаслом «боротьба сміхом — не смішна боротьба», у Харківському будівельному інституті — «Перо о бок»)¹³⁰. Слід зазначити, що критика і самокритика схвалювалася стосовно рядових студентів, але не могла стосуватися комсомольських чи партійних лідерів, які використовували всі можливі важелі впливу, щоб інформація про їхню неуспішність не стала надбанням громадськості і не з'явилася в періодиці. Не поспішали «компрометувати активістів» і редактори стінних газет¹³¹. Прекрасно охарактеризована позиція партгрупорга, який «був і є найвідсталіший в навчанні і багато в чому навіть у політиці на курсі» в листі студента Шосткінського хімічного інституту О. Буслика до Й. Сталіна (3.04.1933 р.), в якому студент скаржився на переслідування і виключення із інституту саме через критику дій партійного керівництва¹³². Посідаючи найвідповідальніші посади у ВНЗ, такі «лідери» намагалися втримати владу у своїх руках, тому всі заяви про їхні «некомуністичні вчинки» оголошували контрреволюційними. Наприклад, секретар партосередку Одеського хіміко-фармацевтичного інституту Шимко тиснув на дописувачів, щоб зняли свої підписи з матеріалу про поведінку партійців, поданого до газети «Известия». Тих, хто не погодився це зробити — виключив з комсомолу та вишу¹³³.

Після запровадження диференційованої стипендії в інститутах також почали застосовувати економічні санкції, наприклад, зменшення норм забезпечення цілим групам, що допомагало звести прогули до мінімуму. Разом з тим, такі заходи сприяли появі занепадницьких настроїв, оскільки «члени партії розцінювали диференційовану стипендію як змазування класового принципу комплектування вузів»¹³⁴.

Різноманітні заходи в результаті сприяли покращенню відвідування і якості знань. Наприклад, у Дніпропетровському медичному інституті у 1928/29 н.р. відвідування лекцій в середньому становило 30%, у 1929/30 н.р. — 55%, у

1930/31 н.р. близько 80%. Зменшилася кількість другорічників, яких нараховувалося 40 чоловік¹³⁵. Статистичні дані різних інститутів щодо успішності надзвичайно суперечливі, часто ВНЗ критикувалися за «пряме викривлення дійсності», тобто завищення показників успішності, як, наприклад: «Харківський машинобудівний, технологічний, Київський енергетичний, транспортний показують 52–60% студентів з успішністю «відмінно» і «добре», 35–40% — задовільно, 2–4% — незадовільно. Можливо перебільшення?»¹³⁶.

Діячі Наркомосу намагалися домогтися підвищення успішності студентів за допомогою організації соцзмагання, ударництва та буксирів. Основна маса викладачів і студентів легко засвоювали нехитру науку пристосування до вимог партії, тож коли проаналізувати тисячі їхніх договорів із різних навчальних закладів, знайти бодай незначну відмінність у них просто неможливо. Відрізнялися ці угоди лише тим, що напроти оцінок ставилася інша дисципліна, а суть визначалася риторикою того часу: «Имея в виду необходимость подготовки высококвалифицированного специалиста, лучшего в мире, я, студент такой — то, беру на себя такие обязательства»¹³⁷. Професори записували, що зобов'язуються акуратно відвідувати лекції, добре читати курс, тобто те, що вони мали робити і без соцзмагання. В основному, змагалися по шаблону. За звичай на початку семестру профорг чи комсорг просили студентів скоріше написати зобов'язання і вважали свій обов'язок виконаним¹³⁸. Директор Харківського авіаційного інституту Г.Петров у листопаді 1931 р. повідомляв секретаріат ЦК КП(б)У, що секретар партколективу цього вишу «жодного разу не перевіряв результатів соцзмагання і ударництва, тому далі формального заключення договорів справа не пішла», натомість він «займався підсижуванням і грою у систематичне пришивання «ухилів». Сам не йшов вперед і інших не пускав»¹³⁹. Тож студентські договори на соцзмагання нерідко звучали анекдотично, як, наприклад: «Зобов'язуюсь отримувати «відмінно» з тих предметів, з яких викладачі поставлять мені відмінні оцінки»¹⁴⁰.

Разом з тим соцзмагання і в подальшому визначалося «основною формою боротьби за завоювання провідної ролі комсомолу в навчанні»¹⁴¹. Серед інших форм такої боротьби з'явилися всілякі конкурси, наприклад, на старших курсах — на кращий проект, на молодших — на кращий конспект. Критикувалася схоластичність індивідуальних договорів, добивалися їх конкретизації. Засоби масової інформації доносили героїчні сюжети про студентів — ударників, на яких повинна була рівнятися молодь: Марія Демченко, Марина Гнатенко, Марина Глоба, Аркадій Мікуніс. Ударники виробництва, вони мали стати прикладом для наслідування і в навчальних закладах, щоденно особисто доводити, що в житті завжди є місце подвигу. Як із рогу достатку, на них сипалися різні почесті, нагороди, привілеї. Вони ставали депутатами Верховної Ради, вступали до лав ВКП(б). Для таких героїв створювалися всі умови для нормального навчання, тож можна було бути зразком і перекривати рекорди «на славу рідній країні, на страх ворогам». Наприклад, для М. Демченко у Київському сільськогосподарському інституті в професорському корпусі було відведено «окрему чудово обставлену кімнату»¹⁴². На соцзмагання вона викликала свого брата, червоного командира Йосипа Демченка, зобов'язавшись «показати найкращі зразки навчання, а брат — добитися відмінних показників у всіх видах бойової

підготовки»¹⁴³. Такі сюжети дійсно справляли велике враження, та все ж молодь вже тоді починала «відчувати якусь фальш у тих славослов'ях, що звучали навколо...»¹⁴⁴. Серед студентства спостерігалися «тенденції протистояння організованим формам навчання (ударництво, бригади тощо), ставки на самоплив, боротьба проти темпів навчання, проти скорочених термінів навчання...»¹⁴⁵. А котрийсь із відчайдухів відреагував на заклики до ударництва з гумором — зварив у окропі дев'ять раків, а десятого розіп'яв за клешні, повісив на стіну і написав: «Хотів виконати п'ятирічку за чотири роки, та здох!»¹⁴⁶.

На початку 1930-х рр. отримала розвиток практика прикріплення успішних студентів до невстигаючих, за студентською термінологією — «буксири»¹⁴⁷, хоч вони і не вважалися основним навантаженням по громадській чи партійній лінії¹⁴⁸. Заняття були індивідуальними і проводились в позаурочний час. Багато талановитим, але малопідготовленим людям така форма допомоги була дійсно корисною, вони підтягувалися і могли навчатися разом з іншими. «Під час підготовки до екзаменів у мене було багато клопоту з моїми підопічними по «буксиру», — писав Б. Красовицький. Ми збиралися в порожніх університетських аудиторіях і рішали задачі з математики, або я приїжджав в гуртожиток, де вони жили, і ми там допізна «вгризалися» в науку. На екзамен я приходив разом з ними, а йшов останнім, щоб допомогти їм в тяжку хвилину»¹⁴⁹. Це, звичайно, в ідеалі. А в дійсності не всі прикріплені до «буксиру» приходили на додаткові заняття, а потім ще могли й звинуватити успішних студентів в тому, що вони їм не допомагають¹⁵⁰. Практика буксирів протрималася недовго. Після введення диференційованих стипендій і відміни бригадної форми роботи встигаючі студенти почали масово відмовлятися від взаємодопомоги відстаючим¹⁵¹.

Та які б заходи не застосовувалися, надзвичайно важко було добитися добрих успіхів в умовах постійних «проривів», коли студенти замість навчання марно витрачали час і енергію через неузгодженість дій чиновників і дирекцій інститутів, які намагалися будь-що виконати численні абсурдні, але ідеологічно витримані накази. Візьмемо для прикладу організацію навчального процесу III курсу автомобільного факультету Харківського автодорожнього інституту: з 1 липня до 1 вересня 1932 р. студенти перебували в таборах. З 1 вересня по 10 жовтня вони були у відпустці, після якої їх відправили на практику в колгоспи, але практика ця виявилась зірваною, «так що студенти раніше терміну повернулися у Харків і були розміщені по гаражам, але оскільки робочими місцями вони не були забезпечені, то цю практику вони відбували в якості глядачів і це продовжувалося до 1 січня. До 20 січня вони були у відпустці. З 20 січня по 1 лютого вони займалися в інституті, а з 1 лютого, в результаті аварії опалення в гуртожитку, студенти були переведені на прожиття в інститут і заняття були перервані на місяць. 20 лютого вони були мобілізовані на посів-кампанію, де більшість з них залишалася до 15 квітня. В результаті — весь навчальний рік виявився зірваним»¹⁵². Як в таких умовах можна було вчасно здати всі предмети, залишається лише здогадуватися.

Різноманітним був вишівський ландшафт щодо організації навчання. Ще з 1920-х рр. керівництво Наркомосу і актив пролетарського студентства розгорнули широкий наступ на традиційні методи викладання, сподіваючись, що саме дальтон-план дозволить реалізувати поставлену мету «завоювання вищої

школи», зменшуючи роль професора до рівня простого консультанта. З початком наступного десятиліття розпочалася небувала перебудова навчального процесу на основі бригадно-лабораторного методу, завдяки якому навчання мало перетворитися на колективні практики. У Сталінському гірничому інституті, наприклад, у 1930 р. на бригадно-лабораторну проробку було переведено дві групи студентів, а з осені 1931 р. — декілька курсів. Оскільки, як зазначалося у звіті, цей метод цілком себе виправдав, з 1 січня 1932 р. всі студенти були розділені на 190 бригад¹⁵³ (Основною учбово-виробничою одиницею в інститутах залишалися групи, які були розділені на академічні бригади по 4 — 6 чоловік). Академічні бригади після шестигодинного заняття в стінах інституту, щоденно ввечері проводили (за термінологією того часу — «переводили») бригадні заняття в гуртожитку, в середньому по три години. Бригади мали окремий план і розклад опрацювання матеріалу і ввечері, від 18 до 21 години, згідно з календарним планом, кафедри повинні були залишати викладачів для консультацій.

Оскільки більшість навчальних закладів «опинилися в хвості боротьби за реконструкцію навчального процесу», велика робота у них присвячувалася боротьбі з «консерватизмом викладачів з переведення на активні методи викладання»¹⁵⁴. Суть нових методів навчання більшість викладачів і студентів просто не могли усвідомити, вони так і залишилися для них таємницею. Наприклад, у Харківському машинобудівному інституті проф. Терещенко розпочав заняття такою заявою: «Одверто кажучи, з новою метою я обізнаний не дуже добре. Але суть її така: я даватиму завдання, ви самі мусите їх проробити, а мені лиш доведеться спитати, що ви знаєте»¹⁵⁵. Жодні наявні у нашому розпорядженні спогади, крім негативних емоцій, нічого доброго про революційні методи навчання не говорять. «На жаль, вклинився лабораторно-бригадний метод. Не бажаю зараз про нього говорити. Він багато нам напортив», — писав Д. Горdevський¹⁵⁶.

Щоб якось налагодити навчальний процес за новими методами, київські ВНЗ — Фізико-хіміко-математичний, Текстильний, Енергетичний інститути та інші, робили «розвідку перебудови навчального процесу по інших вишівських центрах Союзу (Ленінград, Москва, Одеса та інші), надсилали туди бригади, налагодили вимін матеріалом»¹⁵⁷. Журнал «Студент революції» організував поїздку до Ленінграду, де з весни 1931 р. почали перебудовувати роботу за бригадно-лабораторним методом.

Спочатку інститутам рекомендувалося комплектувати бригади за принципом якісної неоднорідності. Про це, наприклад, свідчать спогади студента Харківського технологічного інституту М. Москвіна¹⁵⁸. Згодом такі бригади були ліквідовані, «щоб ліквідувати зрівнялівку по групах, так зване рівняння груп на середняка». В низці інститутів деякі бригади почали комплектуватися за принципом якісної однорідності, в інших принципово залишалися старі неоднорідні бригади. Колишня студентка Житомирського робітфаку Н. Гессе згадувала, що бригадно-лабораторний метод — «річ страшна сама собою, оскільки оцінки виставлялися на бригаду. Бригади формувалися частіше за одноякісними принципами. Але у нас проводився експеримент, і їх сформували за різноякісним принципом. Оскільки я була першою студенткою робітфаку, мені дали

найвідсталіших, з якими нічого не можна було зробити ... Що-небудь втовкмачити їм було неможливо... Я навчалась краще за всіх і перевалювалася з двійки на трійку»¹⁵⁹.

Оскільки бригади вимушені були працювати темпами найслабішого, завдання з усіх дисциплін, що розраховувалися на темп середньої чи сильної бригади, систематично не довиконувалися: «Не підеш же вперед, коли слабкий товариш не засвоїв матеріалу. Через це темпи всієї групи знижуються до мінімуму. Про якість проробки нема що й говорити. З матеріалом тільки знайомляться, але не опановують його» — писалося в газеті Київського фізико-хіміко-математичного інституту¹⁶⁰.

Враховуючи низький рівень знань студентів, все частіше акцентувалося на піднесенні самостійної ролі і персональної відповідальності студента за знання, на диференційоване керівництво педагога окремими бригадами: «Останнім часом питання про склад бригад дебатовалося в інституті і ми дійшли до висновку, що бригади повинні бути однорідні за своїм складом. Цей принцип ми і гадаємо здійснити на початку нового навчального року»¹⁶¹. Всі ці акценти з'являлися після чергових постанов влади про перебудову навчального процесу, якщо хтось наважувався критикувати бригадні методи навчання самостійно, то це розцінювалося як «вилазки індивідуалістів». Дописувачі, наприклад, пропонували «відбити спроби» зірвати застосування бригадно-лабораторного методу студенту Київського медінституту Слободянику, який наважився критикувати бригаду, що «нічого не дає» а «лише заважає працювати, відбирає багато часу тощо»¹⁶². Всіх, хто намагався критикувати нові методи викладання та обліку знань, як правило, виключали із ВНЗ. Н. Гессе відзначала, що коли вона на зборах виступила з такою критикою, то «була відразу ж виключена, тоді вперше, але не востаннє — за спробу дискредитувати соціалістичні методи навчання»¹⁶³.

Питання впровадження нових методів навчання неодноразово розглядалися на студентських зборах чи засіданнях предметних комісій різного рівня. Іноді на них доходило до анекдотичних ситуацій, коли професори, наперед знаючи про критику їхніх методик викладання, ще перед такими зібраннями просили слова і, як професор Київського ІНО І. Шаровольський, заявляли: «Товариші! Ото все, що ви про мене говорите, правда! А мене пустіть додому готуватися до завтрашньої лекції»¹⁶⁴.

Не в змозі подолати протидію професури нововведенням, влада піддавала лекції нищівній критиці, називаючи їх «мертвим капіталом», «старим багажем», власники якого «лишилися далеко позаду епохи, і не доженуть її, бо догнати не можуть (багаж тяжить назад), а часто й не хочуть»¹⁶⁵. Професуру називали «гарними горлянками для поширення шовіністичних ідей»¹⁶⁶. Весь час переконувалося, що лекції — це знаряддя калічення майбутніх фахівців¹⁶⁷, що коли їх слухаєш, «то забуваєш, що існує радянська влада»¹⁶⁸. Раз по раз в періодиці з'являлися дописи, які мали донести до читача думку, що «лекції являються самым подходящим местом для того, чтобы выпастся и несколько часов ни о чем не думать»¹⁶⁹, що всім без винятку студентам слухати їх нецікаво. Для прикладу наведемо опис лекції відомого мовознавця, професора Одеського ІНО О. Томсона: «В аудиторії тихо. Одноманітно, мов краплі обридлого осіннього дощу, падають слова лектора. Не зупиняючись і не підносячи голоса, не при-

скорюючи й не загаюючи темпу, він читає чергову лекцію... На задній лаві, приспані нудьгою, мирно хроплять студенти. Дехто із захопленням читає книжки. В кутку молодий поет закінчує недописані вірші...»¹⁷⁰. Можливо, хтось і писав вірші, бо, як відмічав С. Олійник, у ті часи студентська молодь якось по-особливому захоплювалась літературою, зокрема поезією, тому часом бувало, що котрийсь із майбутніх поетів, «загорівшись» якоюсь темою, писав вірші на лекціях, сівши десь у задньому ряду. Тож коли одного разу викладач підняв такого студента — поета П. Педу, щоб той додав щось про аналізовану ним теорію криз, останній відповів: «Можу, професоре, додати що ... у мене сьогодні теж криза!», а через декілька днів склав на відмінно цей розділ¹⁷¹.

Слабопідготовленому пролетарському студентству лекції професорів старої школи, як правило, були складними для розуміння і, можливо, саме з цієї причини вони часто погано відвідувалися чи навіть ігнорувалися, а не тому, що студенти «не мають бажання ритися в професорському багажі»¹⁷². Разом з тим, запровадження реформаторських методів викладання було проявом революційної «девальвації» особливого статусу професорської корпорації. Діячі Головпрофосвіти, слідуючи за західними інноваціями на ниві освіти, намагалися тим самим звести до мінімуму безпосередній контакт студентської аудиторії з «ненадійною» професурою¹⁷³.

Незважаючи на постійні вказівки щодо запровадження бригадно-лабораторної проробки дисциплін, «стара» професура намагалася продовжувати стару традицію — утворювалися «хатні школи», «гуртки», студенти запрошувалися до них додому для роботи або для складання іспитів чи заліків. У таких гуртках можна було зустріти й студентів-комсомольців. Іноді саме такі візити справляли незабутні враження на молодь, змушували задуматися над протиріччями дійсності. Як згадував Ю. Шевельов, професор Харківського ІНО Олекса Ветухів радо приймав у себе вдома студентів, позичав їм книжки для доповідей, тому «чого він не навчив нас у своєму курсі, Ветухів доробляв своїм образом, побутом, мовою»¹⁷⁴. Часто збиралися студенти і на квартирі проф. П. Соловйова, де вони не лише розмовляли про математику, літературу чи обговорювали останні повідомлення газет, а й слухали музику та співали¹⁷⁵. А от професор Київського ІНО М. Грунський мав звичку приймати від студентів екзамен у себе вдома. Під час розмови він пригощав чаєм, але якщо студент не знав предмет, говорив: «Приємно було з вами чай попийти, ось нате вам книжки, прочитайте і приходьте: тоді ще чаю поп'ємо!» Зрозуміло, що невдаха після такого «чаю» вискакував від професора як ошпарений і вже на другий раз приходив у всеозброєнні¹⁷⁶. Звичайно ж, представники влади були стурбовані тим, що професори «обробляють» студентів і дуже часто траплялися випадки, коли «студент на першому курсі виступає проти неокласиків»¹⁷⁷, а вже на третьому курсі підтримує їх¹⁷⁸. Тому практика занять і здач предметів вдома у викладачів не схвалювалася, вона з кожним роком все більше визнавалася місцем для підготовки «петлюрівського молодняка»¹⁷⁹.

У зв'язку з гострим дефіцитом на кадри, з метою прискорення темпів підготовки спеціалістів, відповідно до рішень листопадового пленуму ЦК ВКП(б) 1929 р., було «усунуто» вагомі перешкоди на шляху до забезпечення народного господарства висококваліфікованими спеціалістами: скорочені тер-

міни навчання у ВНЗ, скасовано дипломні роботи, заліки, ліквідовано окремі дисципліни чи скорочено час на їх опрацювання¹⁸⁰. З цього часу студентам уже не доводилося по декілька разів здавати дисципліни — їх ніхто не мав права «погнати», навіть коли вони нічого не знали. Викладач у кращому випадку міг сказати: «Ви нічого не знаєте, але я вам зараховую!»

Облік знань мав проводитися повсякденно на бригадних заняттях, під час консультацій та по складених конспектах. На основі конспекту, який перевірявся викладачем, встановлювалася якість засвоєння матеріалу студентом¹⁸¹. Екзамени і заліки в ідеалі також повинні були готуватися і здаватися побригадно. Відповідав за знання своєї бригади призначений бригадир. Як згадував Ю.Кобилецький, перевірка знань проходила приблизно так:

«Викладач: Вивчили матеріал?

Бригадир: Вивчили.

Викладач: А як вивчили?

Бригадир: Ішук на «5», Масенко — на «4», Майстренко — на «3».

Викладач: — Ну що ж, так і поставимо!»¹⁸².

Тривалий час у студентських матрикулах замість оцінок ставилося «зараховано» (за 4-х бальною системою: дуже добре, добре, задовільно, незадовільно, облік знань почав проводитися з 1932/33 н.р.) Для полегшення участі студентів деякі викладачі використовували щось на зразок сучасних тестів — наприклад, під час заліку з математики видавали тексти, в яких студенти мали підкреслити потрібну відповідь, а інші диктували студентам зміст теми, включаючи те, що треба написати в дужках. У разі, коли хтось із студентів протестував проти такої методики прийому заліків, більшість мала негативні результати, та, констатуючи цей факт, викладач все рівно говорив: «Усім зараховую»¹⁸³.

Викладачі постійно перебували під шквалом критики за «лібералізм» у відношенні до оцінювання знань, чи навпаки, за надмірну вимогливість. Так, коли професор Одеського будівельного інституту Кіель виставив майже всім студентам «добре і відмінно», то «всеєю громадськістю інституту цей вчинок засуджено», а викладача математики Полтавського інституту інженерів сільськогосподарства Поповича, навпаки, звинувачували у тому, що він «довів в своїх групах відсоток невстигаючих до 24%»¹⁸⁴. У Дніпропетровському гірничому інституті критикували професора, який, запитавши двох-трох студентів, зараховував звіти всій групі, заявляючи при цьому: «Зараховую тому, що ми проводимо заняття за новими методами»¹⁸⁵.

Так поступово втрачався контроль за індивідуальною підготовкою студентів, що було просто знахідкою для прикриття «колективом» некомпетентності чи елементарного небажання вивчити предмет. У цей час, як ніколи, у вищих навчальних закладах розвинулося «арапництво». Так, 12 квітня 1929 р. до профкому Харківського геолого-землеустрійного інституту надійшов лист від групи студентів четвертого курсу агрономічного факультету, які відмовлялися складати залік разом з М. Коваленком. Перебуваючи в одній бригаді з більш встигаючими студентами, у разі, якщо викладачі відмовлялися зараховувати йому предмет, цей студент нервово й голосно заперечував: «Я знаю більше від цих товаришів і Ви мені не зараховуєте. Я не погоджуюсь з таким методом заліку ...». У результаті М. Коваленко декілька разів таким «методом» скандалів

отримував залік, зокрема у професорів Белоніна, Шебаліна, викладачів Фомюк та Соловейчика¹⁸⁶. Було помічено багато фактів, коли студенти складали звіти навіть без всякої підготовки. Всього дванадцяти годин вистачало особливо «талановитим» для підготовки і здачі німецької мови, за один-два місяці вони умудрялися здати від 20 до 30 звітів. Деякі студенти могли зовсім не працювати над матеріалом, користуючись наслідками роботи своїх товаришів, бригадирів тощо. Застереження досвідчених педагогів негативно сприймалися з боку представників комсомольських організацій¹⁸⁷. Лише в поодиноких випадках такі явища ставали відомими поза межами інститутів, обговорювалися і засуджувалися: у радянської молоді з такими студентами не могло бути нічого спільного¹⁸⁸.

Повсякденність свідчила про інше: студенти «підчищали» журнали¹⁸⁹, використовували «методи» скандалів, підкупу більш встигаючих і здавали дисципліни без необхідних для цього знань. Практикувалося також складання предметів більш встигаючими студентами за відстаючих. Це явище яскраво описується в оповіданні Ю. Шовкопляса «Неприємності», герой якого — студент Черник, складав іспити за інших за гроші — з кого брав 8 карбованців, а з ким і за червінець домовлявся: «Ти ж знаєш, що за звіт менш як півтора карбованці не беру. Це з приятелів, а так більше. Зараз без економічного прорахунку жити не можна — це ще Ленін висловив. ... Ну, звичайно, ризикуєш, але ж і мені нових штанів хочеться. Хіба ж професори всіх можуть запам'ятати?»¹⁹⁰. Поширеною також була практика, коли студенти за гроші (4–5 рублів за день роботи) наймали так званого «китайця» чи «японця», в залежності від того, яку частину дипломного проекту потрібно було зробити¹⁹¹. В кінці 1930-х рр. також неодноразово з'являлися в періодиці дописи про те, що в багатьох інститутах дипломні проекти виконувалися не самими дипломниками, а «за особливу таксу» іншими студентами чи особами. «Сигнали, що з'явилися в пресі, свідчать, що недостойні наших радянських вишів звичай з'являються не лише при виконанні дипломних робіт, але й при складенні іспитів, заліків і при виконанні контрольних робіт»¹⁹².

Фіксувалися випадки тиску на професорів, особливо наділених повноваженнями по партійно-комсомольській лінії. Наприклад, 80 студентів II курсу Дніпропетровського медінституту просто списали завдання з хімії і примусили викладача зарахувати його¹⁹³. Не підвищилась відповідальність студентів і після розгляду цієї справи і виключення із інституту дев'яти із них, в тому числі і партгрупорга. Виключали студентів із інститутів і за виставлення собі фальшивих оцінок, «Студент революції» неодноразово вказував на «підробку зарахувань» студентами¹⁹⁴. Цей та аналогічні випадки вважалися «рештками старого дореволюційного ВИШу», а критика писала, що «студенти такі, коли не зовсім вивелись, то виводяться»¹⁹⁵. «Ганебними традиціями дореволюційної школи» вважалися також шпаргалки, підміна виданих завдань на екзаменах, використання чужих конспектів.

Бригадно-лабораторна система, яка дозволяла завжди отримати необхідну консультацію і повністю використовувати можливості «колективної проробки» матеріалу при найменших затратах, могла бути дійсно більш зручною для молоді, яка не мала необхідної освіти. Проте на практиці, в умовах їх

несприйняття, незрозуміння, різного рівня підготовки студентів і слабкої матеріальної бази навчальних закладів, ці методи доволі часто перетворювалися на пародію лабораторної проробки матеріалу. Досить навести, наприклад, випадок у Кам'янецькому ІНО, коли викладач залишив студентів самих для вивчення, сказавши їм: «Уявляйте, що я присутній». Молодь швидко зорієнтувалася у ситуації, залишивши аудиторію: «Краще ми підемо теж у своїх справах, а він хай уявляє, що ми працюємо»¹⁹⁶.

Корінні зміни в методах навчання сталися після рішення ЦВК СРСР від 19 вересня 1932 р., яким було ліквідовано бригадно-лабораторний метод і підвищилась роль лекцій з подальшим вивченням матеріалу в академічних групах. Після цієї постанови у лексиконі студентів з'явилося і слово «сесія». Вони стали проводитися двічі на рік з індивідуальною оцінкою знань студентів. До цього часу студенти знали лише про сесії ВЦПК і важко було надати цьому слову специфічно вузівського значення — кожен уявляв його по-своєму. Відновлювалося виконання і захист дипломних проектів¹⁹⁷. Навчальним частинам пропонувалося організувати групи за принципом «сильних — до сильних». Виключне значення надавалося і лекції, але підкреслювалося, що «завдання її були не ті, що були в старій школі, чи то при лабораторно-бригадній методі. Дати студенту повний, справді науковий, систематичний виклад теми, без перебільшеної деталізації розділів теми, дати низку методичних вказівок, показати розгорнуту критику буржуазних теорій з цього питання — головне завдання лекції»¹⁹⁸.

Студентство сприйняло цю постанову неоднозначно. Частина схвально, отримавши гарантії нормалізації навчального процесу, серед інших фіксувалися «нездорові і контрреволюційні настрої». Наприклад, окремі студенти Сталіно негативно прийняли постанову, висловлювали своє незадоволення і боялися того, що «повертаються старі шкільні порядки — зачоти, екзамени і т.і, а це значить, що робітникам не вчитись в школі»¹⁹⁹. В Дніпропетровську молодь відмовлялася здавати заліки, велися розмови про «неможливість вести громадську роботу у зв'язку з боротьбою за якість навчання»²⁰⁰.

У 1930-ті рр., як і раніше, масовий характер мали дві крайнощі у студентів: «або голий академізм і на цій підставі відрив від партійного життя, громадської роботи, аполітичність, або навпаки — перевантаження партійно-громадською роботою, відставання, хвости, другорічництво тощо»²⁰¹. З метою покращення успішності, з 1934/35 н.р. громадські навантаження намагалися якось впорядкувати: кожен студент зобов'язаний був мати лише одне навантаження, як виключення — два²⁰². З академічно невстигаючих їх взагалі повинні були знімати. Для самостійної академічної роботи студентам мали відводити три вільних вечора на шестиденку. Звичайно ж, ці норми не витримувалися. Наприклад, у Миколаївському кораблебудівному інституті, як видно із річного звіту НКО, по одному навантаженню мали 48% студентів, по два — 36%, по три — 10%, по чотири — 6%²⁰³.

Багато часу продовжували забирати всілякі збори, що скликалися навіть у вихідні дні²⁰⁴. У Харківському інженерно-економічному інституті люди умудрялися засідати не до 22–23 години вечора, а до 2–3 ночі, причому спочатку відбувалися комсомольські збори, потім — бюро. Це стало приводом для постанови ЦК ЛКСМУ, якою заборонялося засідати пізніше 22 годин вечора²⁰⁵.

Партійні збори пропонувалося проводити два рази на місяць, комсомольські — один раз, а збори громадських організацій — раз у квартал²⁰⁶.

Успішне поєднання всіма студентами академічної і громадської роботи так і залишалося на рівні утопії, а комсомольські активісти, як правило, навчалися гірше за інших. Навіть Люся Любарський (Харківський університет), який мав лише п'ятірки, після обрання його секретарем став відставати²⁰⁷. Інструктур Київського міського ЛКСМУ наводила аналогічні приклади. На нарадах відзначалося, що «похвалитись авангардною роллю комсомольців в навчальному процесі не можна»²⁰⁸. Рівень навчання комуністів і комсомольців у ВНЗ неодноразово ставав приводом для обговорень. Наприклад, у постанові бюро Харківського міського партійного комітету від 19 квітня 1936 р. говорилося, що «в більшості студенти-комуністи не посідають провідної ролі в оволодінні науки, а відстають в успішності». В цей час відставання у навчанні почали розцінювати як порушення основної вимоги статута — авангардної ролі комуністів на виробництві, тому пропонувалося заслухувати на засіданнях пояснення відстаючих і намічати конкретні заходи щодо ліквідації боргів, а також створити належні умови, щоб комуністи були кращими у навчанні²⁰⁹. Вирішити проблему у досліджуваній період так і не вдалося. За даними 19 навчальних закладів Харкова за 1936/37 н.р., відмінників у них було 4,6% у відношенні до всіх студентів, серед комуністів — 3,2%. У деяких ВНЗ відмічався вищий відсоток неатестованих комуністів, ніж безпартійних, тому в більшості ВНЗ авангардна роль комуністів у навчанні так і не була забезпечена²¹⁰. У Харківському медичному інституті, наприклад, комуністи-студенти посідали останнє місце за успішністю, особливо незадовільне становище відзначалося на I курсі, де з 37 комуністів 30 мали одну — дві незадовільні оцінки. А з 105 членів партії в інституті був лише один відмінник²¹¹. Деякі комуністи традиційно теоретично обґрунтовували своє відставання в навчанні: «Хто немає хвостів, той чужий елемент, що захоче своє минуле»²¹².

У цілому, ліквідація бригадно-лабораторного методу і перехід до звичайної форми навчання — лекцій і групових занять, роботи в лабораторіях, сприяли зменшенню кількості прогулів і підвищенню академічної успішності²¹³. Проте до кінця 1930-х рр. постійно фіксувався великий відсоток невстигаючих студентів, перш за все через недостатню підготовку абітурієнтів і слабу самопідготовку. Відміна поточних оцінок також не сприяла покращенню успішності, бо студенти відразу ж перестали працювати протягом семестру, а вчитися починали лише перед сесією. Тому у 1936 р. результати I семестру виявилися незадовільні: у Харківському державному університеті отримали незадовільні оцінки і були неатестовані 33,6%, в механіко-машинобудівному інституті — 35,5%. Великому фізику Л. Ландау, наприклад, за півтора роки жоден студент II курсу ХДУ (65 чоловік) не склав екзамен за I курс, а сам він, спілкуючись зі студентами фізико-математичного факультету, говорив, що буде дуже гарно, якщо з них закінчать університет хоча б 15%, «решта повинні будуть відсіятись»²¹⁴.

До кінця 1930-х рр. у звітах постійно вказувалося також на наявність в інститутах студентів із низькою загальною грамотністю. Анкетування, проведене у ВНЗ України, показало, що більшість зовсім не читали класиків не лише

зарубіжних, але й вітчизняних та російських. Наприклад, комсомолец III семестру Київського медичного інституту (листопад 1935 р.) С. Бейгельман нічого, «крім фахової літератури, не читає. За два роки перебування в Києві він жодного разу не був в театрах. В розмові він запевняв, що Євгеній Онєгін — це письменник, а на запитання, що ж він написав, відповів нерішуче: «Здається, “Война и мир”»²¹⁵. Таких прикладів можна навести багато. Причому аналогічні знання виявили і комсомольці — активісти, і відмінники. Студенти не знали географії, не мали уявлення про адміністративно-територіальний поділ СРСР, про головні країни світу²¹⁶.

Про ці та аналогічні факти неодноразово сигналізували небайдужі до своєї справи викладачі, та їхні сигнали були подібні до голосу волаючого в пустелі. І лише коли в травні 1935 р. Сталін кинув нове гасло: «Кадри вирішують усе», нарешті верхи звернули увагу на «великий недолік» при комплектуванні ВНЗ — на недостатню підготовку абітурієнтів. Зокрема, у спільній постанові РНК СРСР і ЦК ВКП(б) «Про роботу вищих навчальних закладів і про керівництво вищою школою», прийнятій у червні 1936 р., зазначалося: «Замість ретельної перевірки знань кожного вступника до вишу, директори вишів, в гонитві за виконанням встановлених контингентів прийому, знижують рівень вимог до поступаючих. Внаслідок цього склад студентів засмічується малописьменними, випадковими людьми»²¹⁷.

Документи з історії академічної повсякденності справляють гнітюче враження. У ті тяжкі роки навчальні аудиторії заповнювалися з надзвичайним ентузіазмом і вірою, проте енергія молодості нещадно експлуатувалася, а ефективне вирішення проблеми організації навчального процесу заступалося словесною риторикою і гаслами. Позбавлені необхідної реальної допомоги, колективи вишів вимушені були самі вирішувати численні проблеми, у тому числі і найважливішу з них, яка прийшла разом із спецнаборами — надзвичайно низький рівень загальної освітньої підготовки пролетарської молоді. Масовим явищем стали другорічництво і особливо «хвости», загрозливих масштабів набували відсів і «дезертирство» студентів. Серед тих, хто покидав навчання, значною була частина партійців і комсомольців, тобто тих, хто потрапляв до інститутів саме завдяки спецнаборам. Викладачі вимушені були пристосовуватися до вимог партноменклатури, брати участь в експериментах з методами навчання та оцінювання знань, зараховувати дисципліни навіть у разі невиконання студентами елементарних вимог. У середовищі студентів методично і цілеспрямовано насаджувався нігілізм щодо професорської корпорації, фіксувалися випадки тиску на викладачів, розповсюдженими стали різні форми «арапництва». Та, незважаючи на тиск і перешкоди, переважна частина «старої» еліти продовжувала працювати і віддавати свої знання молодому поколінню, зберігаючи неперервність наукових традицій, розвиваючи науку, сприяючи поступовому «переродженню» малознаючих, але зацікавлених в досягненні наук студентів.